

Recenzie

TORMEY, Simon – TOWNSHEND, Jules: Od teórie krytickej do postmarksizmu

Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010, 240 s.

Recenzované dielo je dostupné v poľskom preklade, anglický originál vyšiel pod výstižnejším názvom „Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism“ (SAGE London 2006). Autori, jeden z University of Sydney, druhý z Manchester Metropolitan University, sa pokúšajú hľadať odpoveď na otázku, o čo ide, keď je reč o „postmarxizme“. Sami zvažujú, či je to nový intelektuálny prúd, alebo len etiketa prisúdená niekoľkým zo súčasných filozofov. Je to sprievodca ideami a diskusiami, aké sa vyskytli po zlyhaní Marxovho projektu prekonania kapitalizmu. Realizujú to tak, že po úvodnom nastolení otázok a záverečnej úvahe, kam tento intelektuálny pohyb smeruje, v samostatných kapitolách analyzujú osem stanovísk tohto myšlienkového pohybu, ktorý je zastúpený 14-timi osobnosťami. Tak sa vyjavuje obraz rôznych štýlov kritiky kapitalizmu i prehodnocovania Marxa.

Ako kritérium pre výber, ale i rozlíšenie prezentovaných stanovísk, autori publikácie uplatnili ich reakciu na udalosti roku 1968. Tento búrlivý rok poznačili dve kľúčové udalosti. Jednak rebélia študentov proti establishmentu v Paríži a iných metropolách Západu, ktorá zlomila vieru západného marxizmu o jeho udržateľnosti v tradičnej podobe. Druhou bola invázia armád Varšavskej zmluvy do vtedajšieho Československa, tá pochovala presvedčenie, že Sovietsky zväz predstavuje centrum antikapitalistických iniciatív, keďže pokus o reformu haprujúceho systému umlčali tanky. V oboch prípadoch zlyhala praktická politika založená na platforme marxizmu-leninizmu, ako to už predtým načrtlo ľudové povstanie v Maďarsku v r. 1956 a robotnícka vzbura v Poľsku v r. 1980.

Zjavná kríza na ľavicovom krídle teoretického myslenia prirodzene vyvolala širokú varietu reakcií: od definitívneho rozchodu s Marxom až po vznik novej vlny ortodoxného neomarxizmu. Autori publikácie sa snažia vyšpecifikovať, čo z množstva intelektuálnych reakcií vlastne predstavuje postmarxizmus. Nie je to, ako sami priznávajú, ľahká úloha, ale nadišiel čas pokúsiť sa o isté zovšeobecnenie. Každé z vybraných stanovísk postmarxizmu spracovali tak, že ukazujú ako jeho predstaviteľ(lia) myšlienково dozrieval(i).

Začali od grécko-francúzskeho intelektuála Corneliusa Castoriadis, osobnosti širokého rozhľadu (ekonóm, psychoanalytik, filozof politiky). Prešiel vývojom od trockizmu až k rozvinutiu ideí sebaurčujúcej sa spoločnosti. Zdôrazňoval autonómiu tak jednotlivca ako spoločnosti (pokúsil sa rekonštruovať ideu antického *polis*). Východiskom mu bola invencia

a kreativnosť ľudí pri tvorbe symbolického poriadku. Tí sú v modernej spoločnosti vylučovaní z tvorby významov, ba sú nimi manipulovaní v dôsledku nerovného rozdelenia moci. Tento základ ľudskej kondície, podľa C. Castoriadis, úspešne dusí nielen liberálny kapitalizmus, ako aj sovietsky režim založený na tradičnom marxizme, lebo reprezentácia záujmov ľudí v oboch systémoch zlyhala. Aktivizáciou radikálnej predstavivosti a fantázie, ako konštitutívnych prvkov kreativity, by bolo možné v pospolitostiach obnoviť potenciál samoorganizácie a odobrať spoločenskú moc elitám a rozrastajúcej sa byrokracii (inšpiroval sa teóriou Maxa Webera). Bol nielen ostrým kritikom sovietskej moci; na rozdiel od K. Marxa zdôrazňoval náhodnosť a otvorenosť historického procesu, neskôr odmietol i triednu analýzu v prospech skúmania difúzných identít a nových sociálnych hnutí. Je mu vytýkaná paušálna kritika byrokracie a náznak nostalgie za samosprávnou pospolitosťou, sotva realizovateľnou v moderných komplexných spoločnostiach.

Druhé stanovisko postmarxizmu v knihe zosobňuje dvojica tvorcov Gilles Deleuze a Félix Guattari. Autori recenzovanej knihy predstavujú ich filozofickú koncepciu porovnaním dvoch diel: ranného *Anti-Oedipus: kapitalizmus a schizofrenie I* (1972) a neskorého *Tisíc plošín: kapitalizmus a schizofrenie II* (1980). Hoci sa obaja výrazne odlišujú obsahom i formou podania, naši autori odhaľujú ich myšlienkovú previazanosť. V prvom ide o kritiku chápania subjektivity, v druhom je v centre pozornosti chápanie multiplicity (mnohosť). V rannom spise Deleuze a Guattari jadro iniciatívy videli v ľudskej túžbe, tá je základom subjektu a vôbec spoločenského života. Jeho poriadok však nie je odrazom túžby ľudí, lež naopak – ten ich formuje tak, aby systém akceptovali. „Túžba – produkcia“ (na rozdiel od Marxovho pojmu materiálnej výroby) je revolučná, kreatívna a prekračuje to, čo je požadované. V *Tisíc plošín* títo novátori (zaviedli množstvo pojmových inovácií) odmietajú linearitu a harmóniu racionálneho myslenia Západu (i marxizmu). Rozlíšili vnímanie multiplicity (ľudí, praktík, vecí) na dva spôsoby: stromovým a koreňovým (rhizom). Stromové spojenia (myslenie) vyrastajú zo spoločného kmeňa, vyjadrujú asymetriu a hierarchiu, a ako základ aparátu moci slúžia na ovládanie ľudí. Koreňové spojenia (i myslenie), ukryté pred zrakom, sú „únikom“, bez regúl a hraníc (deteritorializácia), výrazom náhodnosti a kreativity, podobne ako veda a umenie. Odmietli Marxove viaceré pojmy a jeho deterministické uvažovanie.

Autori publikácie chápu postmarxizmus skôr ako orbit teoretizovania, po ktorej sa pohybujú učitelia, než ako novú filozofickú školu. To im umožnilo zaradiť do svojej analýzy ako tretiu pozíciu aj Jean-François Lyotarda, hlavného stroju postmodernizmu. V knihe ho predstavujú ako ľavicového mysliteľa, hoci jeho prínos do postmarxizmu vyznieva ambivalentne. S oporou u Marxa, bol kritikom odľudšťujúcej kapitalistickej produkcie, zároveň však

odmietal myslenie v kategóriách celistvosti, teda i marxizmus. Ohlásil koniec éry veľkých a záväzne platných príbehov (metanarácií), lebo vyúsťujú do totalitarizmu. Vzťahoval to nielen na ideologické projekty, varovne poukázal i na príbeh euroamerickej civilizácie o univerzálom rozume, jednotnej racionalite sveta a snahu určovať čo je pravdivé, správne a záväzné. Konštatoval vyčerpanie sa modernizmu, rozbíjal vžitú ilúziu, že expanzia vedy a technológií je hodnotou zaručujúcou pokrok. Svoju koncepciu politickej, ako kritiku všetkého, čo je dané, koncipoval odlišne: racionálne myslenie a jazyk nikdy nedokážu postihnúť všetko, vždy ostáva čosi navyše, k čomu sa možno prepracovať jedine postupmi umeleckej tvorby. Tá, okrem toho, nepodlieha ľahko manipulácii a dokáže klásť účinnejší odpor silám kapitálu. Skeptický voči projektom radikálnej politiky bránil demokraciu nie za to, čím je, ale naopak preto, že nie je násilím, totalitou a vylúčením. Je považovaný za najväčšieho relativistu svojej generácie: z jeho diela vyplýva, že pravda je relatívna, príležitostná a lokálna (pravdivé je to, čo daná skupina uzná za pravdu).

Štvrtá a dobre prepracovaná verzia postmarxizmu je zastúpená dvojicou Ernesto Laclau (Argentína) a Chantal Mouffe (Belgicko). Recenzovaná kniha ich tvorbu uvádza troch fázach, deliacou čiarou je vydanie spoločnej publikácie „Hegemónia a socialistická stratégia“ (1985), preložená do mnohých jazykov (pripravuje sa český preklad). Najprv ukazuje vývoj názorov tejto dvojice pred jej vydaním, ďalej novátorské riešenia v nej obsiahnuté. Ich teoretický prínos ďaleko presahuje názov publikácie, a preto pozornosť vzbudili aj za hranicami ľavicového prostredia. Pokúsili sa preformátovať ortodoxný marxizmus tým, že odvrhli esencialistickú povahu Marxových pojmov (základňa – nadstavba, historická misia proletariátu), odmietli aj jeho ekonomický determinizmus a triedny redukcionizmus, ako i jakobínsku predstavu politiky. Usilovali sa zachovať Marxovu kritickú pozíciu voči kapitalizmu, nadviazali na ideu emancipácie, prepracovali koncepciu falošného triedneho vedomia. Zásadná rekonštrukcia si vyžiadala navrhnúť celý rad nových pojmov, pričom sa inšpirovali Gramscim, Derridom, neskorou tvorbou Wittgensteina, postštrukturalizmom a teóriou diskurzu, ktorú prepracovali. Tvrdili, že triedny boj je len jednou z foriem antagonizmu v spoločnosti, preto rozšírili pojem politickej. Navrhli usilovať o spoločenskú zmenu cestou demokraticky koncipovanej hegemonie, keď moc možno získať umným presadzovaním v spoločnosti vlastného diskurzu s vlastným obsahom. Rozvíjali teóriu radikálnej demokracie, t. j. postupného vyvažovania občianskych slobôd a rovnosti. Tretia fáza výkladu informuje o ich ďalšej tvorbe, tá pokračovala individuálnymi pokusmi o návrat agonistického pluralizmu do súčasnej politiky (Mouffe) a redefiníciou populizmu (Laclau). Kritika im obom vyčíta isté

skĺzanie k relativizmu, obmedzené radikálne inšpirácie, resp. snahu zachovať status quo liberálnej demokracie bez vytýčenia vízie alternatívnej spoločnosti.

Výskyt viacerých, tzv. nových, hnutí v 60. rokoch XX. st. – medzi iným i feminizmu – vyvolal pochybnosti, či marxizmus ostáva teóriou oslobodenia v nových podmienkach. Piate stanovisko postmarxizmu predstavuje analýza feministického pohybu. Ten najprv vznikol v živej praxi, neskôr sa preniesol aj do akademického prostredia. Evidovalo sa množstvo foriem útlaku žien, preto sa vynorila otázka, či tie sú dôsledkom kapitalizmu alebo skôr patriarchálneho poriadku, ktorý udržiava tradíciu nadvlády mužov. Pokusov ju zodpovedať sa vynorilo viac, všetky však boli podnetom pre rozvoj postmarxizmu. V knihe sú odlišné dve verzie postmarxistického feminizmu, každá z nich sa rozvetvila do rozmanitých nuansí najmä pod vplyvom postštrukturalizmu a vyrovnávania sa s tzv. čistým marxizmom. „Slabý“ postmarxistický feminizmus sa inšpiroval dielami Foucaulta a Laclaua, nedoceňoval vplyv kapitalistických vzťahov na potreby a identitu žien; otvoril otázku ideológie (M. Barrett) alebo vplyv informatizácie (D. Haraway), ktoré nesúvisia s triednym začlenením žien. Tzv. „silný“ postmarxistický feminizmus sa podujal rozšíriť tradičnú marxistickú analýzu o koncept domácej platenej práce, pritom sa inšpiroval dielom G. Lukácza alebo aj psychoanalýzou, ale nie Marxovou politickou ekonómiou. Autori analyzovali príspevky N. Hartsock, Ann Ferguson a konštatovali, že odstránenie útlaku žien si vyžaduje reflexiu všetkých typov a jej previazanie na prax.

Šiestu verziu postmarxizmu autori spojili s menom maďarskej emigrantky Ágnes Hellerovej. Jej intelektuálny vývoj poznačili spomenuté ľudové povstanie v Maďarsku, „Pražská jar“ a nástup radikálnych sociálnych hnutí. Začínala zámerom obohatiť marxizmus o humanistickú dimenziu, a to interpretáciou ranných prác K. Marxa. Išlo jej o reintegráciu etiky do jeho odkazu. Odmietala však teleologickú povahu jeho filozofie dejín, myšlienkové predpoklady vyúsťujúce do jakobínskeho modelu politiky a teda aj teóriu revolúcie ako formu spoločenskej zmeny. Presviedčala, že nemôže ísť len o realizáciu hodnôt jednej spoločenskej triedy, ale o mravnosť spoločnú pre celý ľudský rod. V moderných časoch treba akceptovať rozmanitosť hodnôt, noriem, skúseností a vízií lepšieho sveta, takže ani kritiku spoločnosti nemôžeme koncipovať len s ohľadom na jeden vytýčený ideál. Práve táto rozmanitosť zákonite vedie, podľa nej, k akcentovaniu politickosti spoločenského života. Autori dokazujú, že A. Hellerová sa nezapodievala otázkou kolektívneho subjektu spoločenských zmien, koncentrovala sa skôr na situáciu individua. Od neho odvodzovala zásadu vnímať dejiny ako otvorený proces s prvkami náhodnosti. Vypracovala postkantovské stanovisko, ktoré do centra pozornosti stavia autonómiu a zodpovednosť individua. Individualisticky koncipovala tiež ideu aktívneho občianstva, angažovanosť opierajúcu sa

o súčinnosť s každým, kto kladie odpor útlaku. Znamená to využívať liberálnu demokraciu ako nástroj na boj s nespravodlivosťou. V súvislosti s tým je jej vyčítaný naivný optimizmus, ale aj to, že prehliada zbedačovanie a vylučujúci charakter súčasného kapitalizmu.

Autori zaradili medzi kľúčové postavy postmarxizmu Jürgena Habermasa, hoci on sám sa považoval (1992) za posledného marxistu. Jeho teoretická tvorba je v knihe pedantne analyzovaná ako siedme stanovisko postmarxizmu. Ovplyvnili ho nielen také výzvy ako nutnosť prekonať dôsledky nacizmu doma, ale aj vyrovnáť sa so stalinizmom. S monumentálnou erudíciou sa ako predstaviteľ frankfurtskej školy pokúšal prekonať deficity pôvodného marxizmu (absencia teórie demokracie) a prelomiť pesimizmus zakladateľov tejto školy voči modernite. Odmietol útoky postmodernistov na dedičstvo Osvietenstva. Veľký ohlas vyvolalo dielo „Štrukturálna premena verejnosti“ (1962), čím inicioval dlhoročnú diskusiu. Tvrdil, že mnohé práva a slobody vybojované buržoáziou nadobudli univerzálny obsah, nemali by sa dogmaticky odmietajú, ale rozpracovať na nové podmienky. V nasledujúcich prácach, najmä v teórii komunikatívneho konania – ako upozorňujú autori – od 80. rokov slabne jeho kritickosť voči kapitalizmu, i voči médiám, hoci ich predtým tvrdo kritizoval. Jeho teoretická invencia sa odkláňa od kategórie „práce“ v prospech kategórii „interakcií“, čo pôvodnému marxizmu chýbalo. Reformátorsky argumentoval tým, že liberálny kapitalizmus ustúpil miesto kapitalizmu „organizovanému“, keď do krízových situácií korigujúco vstupuje štát a snaží sa predísť prehlbovaniu sociálneho konfliktu. Tradičný konflikt „práca verzus kapitál“ nahradil protirečením „systém kontra životný svet“. Systémom máme rozumieť sféru ľudskej kooperácie v rozsahu všetkého inštrumentálneho konania (i práce). Jeho náprotivok – životný svet predstavuje spektrum symbolických výtvorov (jazyk, významy, hodnoty, presvedčenia), ktoré ľudia produkujú, aby mohli v diskurzoch dosahovať vzájomné porozumenie a dospievať ku konsenzu. Problém súčasnosti vidí Habermas v tom, že systém sa odseparoval od životného sveta a cez médium peňazí a moci ho kolonizuje. Odpor tomu kladú nové sociálne hnutia a verejná sféra, ktorú treba chrániť. V pozadí takej teoretickej konštrukcie stojí koncept „komunikatívneho rozumu“, ktorý obstaráva procesy vyjednávania konsenzu. Kritika mu vyčíta utopický charakter takeého riešenia a autori knihy kladú otázku: Ak väčšina kategórií marxizmu nepostačí k pochopeniu súčasných spoločností, v čom sú Habermasove teoretické inovácie úspešnejšie? (s. 194).

Poslednú pozíciu autori vyhradili francúzskemu filozofovi Jacques Derridovi, hoci ho nepovažujú za postmarxistu, ale svojou tvorbou výrazne ovplyvnil myslenie tohto druhu. Autori sa pri prezentácii jeho komplikovaného diela (vyrástlo na pomedzí lingvistiky, fenomenológie, psychoanalýzy, existencializmu, etiky ba i teórie politiky) zamerali na hodnotenie jeho pokusu

o dekonštrukciu Marxa/marxizmu. Dekonštrukcia znamená kritickú analýzu tradovaných významových útvarov, kým neodhalíme ich skryté a potlačené predpoklady, keďže jazyk a význam sú nestabilné a podliehajú mutáciám. Čitateľ tu nájde výklad aj ďalších pojmov (différance, le don, hauntologie), ktorými postmarxistov inšpiroval. Stotožnil sa s Marxovou kritikou kapitalizmu, ale vyjadril výhrady voči jeho chápaniu politickosti. Keďže Marx ju zredukoval do podoby triedneho boja, beztriedna spoločnosť by priniesla zánik politiky. Preto viaceré Marxove kategórie Derrida odporúča nanovo prepracovať. Kniha nás oboznamuje tiež s kritikou početných oponentov Derridu, ba aj s jeho reakciami na ne.

Zaujímavo vyznieva i záverečná kapitola publikácie, v ktorej autori svoje analýzy zovšeobecňujú do viacerých problémových okruhov. Z poctivej lektúry knihy vyplýva, že postmarxizmus je mnohohlasný, pritom autori do svojej galérie jeho predstaviteľov nezahrnuli tvorbu osobností ako Judith Butler, Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Slavoj Žižek či Immanuel Wallerstein. Rozdielov medzi ich koncepciami je prirodzene veľa – ako to už pri hľadaní novým časom priliehavého prístupu k spoločenskej realite býva – majú však i viaceré spoločné črty. U všetkých rezonuje kritika súčasného kapitalizmu, reakcia na medzery Marxovej teórie, vytváranie priestoru pre náhodnosť a spontaneitu spoločenského života. Všetci hľadajú adekvátne vymedzenie politickosti pre súčasnosť. Český filozof M. Hauser poukázal na termín „postmarxizmus“ čoby provizórium, keďže je to myšlienkový prúd, ktorému zatiaľ chýba meno. V ňom vznikajú teórie, v ktorých subjekt nie je iba prostým dôsledkom spoločenských či mocenských mechanizmov, ale naopak, sám sa z nich vyčleňuje (Filosofický časopis, 2013/2, s. 219). Knihu odporúčam najmä študujúcim, lebo má podobu skvelej učebnice, v ktorej možno nájsť kvalifikovaný rozbor spomínaných koncepcií, so zhrnutím v závere kapitol a odkazy na literatúru.

Ján Stena
Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV
Bratislava